

Події, описані в цій книжці, відбулися у 2015–2018 роках. Рукопис я завершила влітку 2021 року. Після того, як я нарешті поставила крапку, а згодом і підписала угоду з видавництвом, відбулося багато змін – і в моєму особистому житті, і в житті моєї країни, і в цілому світі. У грудні 2021 року померла моя дорога бабуся Олена, а з нею пішла й величезна частина мене, дитини, яку бабуся плакала й безмежно любила. Бабуся була цілим Світом, моєю основою, вона навчила мене всього. Трішки часу було відведено нам із мамою на горювання, і вже вранці 24 лютого 2022 року РФ почала нову фазу війни в Україні, цього разу повномасштабної та відкритої. Війна багато чого змінила. Усе змінила. Як швидко ми забули про ковід, та й про особисті турботи й негаразди, коли зіткнулися з набагато страшнішою загрозою – фізичного винищення нас і нашої країни. Мій світ і світ мільйонів людей уже ніколи не буде таким, як до цього. У цій війні були дні, коли ми з мамою і нашим котом сиділи при свічці в темній київській квартирі із заклеєними та закладеними книгами вікнами, слухали гучне бахкання назовні, вчилися відрізняти звуки нашого ППО від звуків ракетних ударів і вибухів, звалили до щоденності із сиренами. Були й інші дні, коли допомога вимушеним переселенцям, уже поза Києвом, давала мені відчуття справжності та переконувала мене, що я живу й жива. Бачачи людські страждання та безмежність доброти й взаємодопомоги, що виникали з бажання бути поруч і виявляти в собі найкращі риси, я думала про те, що все написане раніше не має сенсу. Бо ж тепер усе інакше... Люди в Україні стали іншими – мені хочеться вірити, що ці тектонічні зміни у свідомості не зійдуть

нанівець, коли війна закінчиться. Ми всі побачили, якими сильними можемо бути в найжахливіших умовах із усіх (не)можливих, як перестаємо жалітися на життя, критикувати все й усіх, як згуртовано працюємо задля спільної мети, де кожен справді робить те, що може. На Майдані взимку 2013–2014 ми часто казали: «Я – крапля в океані», а цієї холодної весни, яку в нас украла війна, це відчувалося ще гостріше, ще глибше, ще дужче. Ми обрали силу духу. Нам давали протриматися якихось три дні, а ми йдемо далі, попри всі страшні втрати й біль. Я б так хотіла, аби ми всі зберегли цю силу. Назавжди. Люди, які рятують котиків та собак з-під завалів і з замінованих територій, люди, які під звуки артилерійських обстрілів і бомбардувань виходять засівати поля, садити городи, готувати землю і свої сади до весни, втілюють перемогу життя.

Життя завжди сильніше за смерть. Навіть у такі, здавалося б, неможливі часи, коли живі можуть заздрити мертвим. І тому, повертаючись до свого тексту сьогодні, я гадаю, що пережите, співдосвідчене й написане раніше все ж має сенс. Історії з польсько-українського пограниччя, відбиті в моїх польових щоденниках, свідчать про те, що через весь історичний досвід болю і страждання, взаємних кривд і образ можуть прорости нові паростки надії, взаєморозуміння і примирення з минулим. Незважаючи на спільну скриньку Пандори, яку ми несемо разом із Польщею як історичний спадок, саме ця країна першою відкрила свої кордони й усі можливі двері для українців. Саме тут українська діаспора разом із місцевим населенням почала діяти блискавично швидко. І саме Польща першою підставила дружнє плече Україні та стала для нас надійним союзником. Мешканці Польщі прийняли в себе понад 2 млн тих, хто рятувався від війни в Україні, надаючи їм свої оселі, хліб зі свого столу, тепло підтримки й те саме бажання бути поруч і допомагати

всім можливим. Мої колеги, респонденти, друзі в Польщі – усі враз стали волонтерами в той чи інший спосіб. Більшість допомоги, особливо на початку війни, організовували звичайні люди звідусіль, власними зусиллями, пропонуючи вимушеним утікачам із України найцінніше – відчуття того, що вони не самі в цій життєвій трагедії.

...Своєю чергою я б ніколи не подумала, що повернуся до Польщі через майже чотири роки після свого останнього приїзду як тимчасово переміщена особа, в евакуаційному потязі. Це була довга дорога, під час якої я весь час думала, що повернуся до Києва вже наступного тижня. Спершу були евакуаційний потяг Київ – Хмельницький та 2,5 тижні життя у Хмельницькому, далі, як казали самі пасажери, «потяг надії» Запоріжжя – Львів через Хмельницький, повний діток із мамами, яких удалося вивезти з окупованих натоді частин Донецької та Запорізької областей, зокрема з Маріуполя, і останній потяг Львів – Холм, який перетнув знайомий мені кордон і рушив на захід від Бугу... Хто б міг подумати, що я знову опинюся на Люблінщині саме в такий спосіб... Певно, що ніхто. Вночі на вокзалі в Холмі мене зустрічала Аня, одна з героїнь цієї книжки, з нею ми познайомилися під час моїх польових етнографічних досліджень у м. Володава над Бугом. Аня першою пригорнула мене в Польщі й подарувала мені тепло свого дому й серця. Це був лише початок. Потім до Варшави мене забрала моя колега й подруга Каміла, з якою ми колись проводили дослідження на Підкарпатті. Саме її підтримка та родинне тепло, якими вона мене оточила, допомогли мені перестати чути фантомні звуки сирен і вибухів. Від початку цієї війни до мене відгукнулися ті мої знайомі з Польщі, від яких я цього й не могла сподіватися. З різними поглядами, політичними уподобаннями, ставленням до українсько-польської історії, ці всі люди – більше й менше знайомі – говорили мені про цінність

життя та запрошували приїхати до себе. Я вагалася й не хотіла ухвалювати це рішення. Вони ж продовжували писати і дзвонити, ставили найголовніше за ці всі дні запитання: «Як ти?». Запитанням, чи ми з мамою живі та в безпеці, переймалися люди буквально з усіх куточків Польщі, де мені довелося побувати протягом 2015–2018 років. Я безмежно вдячна за це. Сподіваюся, ми всі не забудемо цей прояв емпатії, коли війна закінчиться й ми переможемо. Маю надію, що цей небажаний страшний досвід, який ми проходимо зараз разом, стане чимось, що врешті допоможе нам дійти до порозуміння та загоїти все те неподолане минуле, що здавалося незагоєним. Життя триває. Завжди.

*с. Ставки, Володавський повіт, Люблінське воєводство,
Польща, 16 квітня 2022 року*

Передмова

*I am here because I am a woman of the border:
between places, between identities, between languages,
between cultures, between longings and illusions,
one foot in the academy and one foot out.*

Ruth Behar. The Vulnerable Observer¹

I have always depended on the kindness of strangers.
Tennessee Williams. A Streetcar Named Desire²

Книжка ця постала зі сторінок польових щоденників та подорожніх нотаток, що їх я писала протягом 2015–2018 років, здійснюючи етнографічні дослідження в Польщі та мандруючи країною під час наукових стажувань і проєктів³.

¹ Укр.: «Я тут, тому що я жінка границі: між місцями, між ідентичностями, між мовами, між культурами, між жагою та ілюзіями, однією ногою в академії, іншою – поза нею». Behar, Ruth. *The Vulnerable Observer*. Anthropology that Breaks Your Heart. Boston: Beacon Press, 1996, p. 162. Тут і надалі всі переклади з польської, англійської, російської та німецької мов на українську здійснені мною, якщо не вказано іншого. — Ю. Б.

² Укр.: «Я завжди залежала від доброти незнайомців». Williams, Tennessee. *A Streetcar Named Desire*. The University of the South, 2004, p. 178.

³ Це були Програма польського уряду для молодих науковців зі Східної Європи (2014–2015) у *Studium Europy Wschodniej* Варшавського університету, постдокторська програма від Вишеградського Фонду, *V4EaP Scholarship Program (Post-Doctoral)*, яку я реалізовувала в Інституті етнології та культурної антропології Варшавського університету (2015–2016), стипендія від Міністерства науки та вищої освіти Польщі на стажування в Інституті міждисциплінарних досліджень *Artes Liberalis* Варшавського університету (2015), а також участь у грантових дослідницьких проєктах, якими керували мої колеги з Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету: грант від Національного наукового центру (NCN) «*Kultura religijna wobec zmian społecznych. Studium porównawcze społeczności lokalnych (Polska – Ukraina)*», № 2011/03/B/HS3/00341 під керівництвом проф. Магдалени Зовчак та грант від Національного наукового центру (NCN) OPUS 6 «*Wielozmyslowe imaginaria religijne w wybranych sanktuariach katolickich południowo-wschodniej Polski*», № UMO-2013/11/B/HS3/01443 під керівництвом д-рки Магдалени Любанської.

У трьох польських регіонах — Західній Померанії, Люблінському Поліссі та Підкарпатті — я вивчала особисту релігійність і міжконфесійні стосунки в різних локальних спільнотах. Ці дослідження дали змогу виявити взаємодію між різномірною пам'яттю кожної конфесійної спільноти (римо-католики, греко-католики, православні), почуттям належності до певного місця та особистим релігійним досвідом, який вписаний до релігійного й, ширше, до історичного досвіду громади. Своєю чергою це дало змогу простежити вплив релігії на локальну пам'ять і на процеси становлення ідентичностей і стратегій співжиття між сусідами в цих регіонах.

Релігія присутня в різних аспектах людського життя та є чимось набагато більшим за церковну організацію, віру, обрядовість і культ. Релігійна система дає людині, яка вважає себе вірянином, цілий спектр образів і метафор для осмислення світу, допомагає надати сенс життю, впливає на те, яким чином людина поводить себе у просторі й часі, як вона розуміє місце, пов'язані з релігійним та історичним досвідом своєї родини. Крім того, релігійний календар лише до певної міри, але все ж і нині визначає спосіб використання часу: для праці й для святкування. Відповідно, шляхом дослідження релігії антропологу відкривається весь зріз повсякдення людини, яка належить до певної конфесійної групи, та ставлення людини до сусідів зі «змішаних», конфесійно й етнічно, родин, а також щоденне життя останніх. З огляду на складну й болісну історію регіону (переділ кордонів, окупації, етнічні чистки, насильницькі виселення, руйнування храмів тощо), привертає увагу те, що стосунки між сусідами й донині часто визначають етнічні та релігійні категорії¹. Множинна конфліктна пам'ять мешканців

¹ Про це детальніше див. у: Lubańska, Magdalena (red.). *Religijność chrześcijan obrządku wschodniego na pograniczu polsko-ukraińskim*. Warszawa: DIG, 2007;

пограниччя щодо спільної історії також загострюється на рівні вшанування святих місць, які для різних конфесійних груп мають важливе значення в контексті локальної історії. Утім, є щось, що об'єднує всіх, — це спільний досвід життя за доби соціалізму, непросте переживання його наслідків: економічних, культурних, суспільних, духовних — та карколомні шляхи пошуку себе в новій добі безкінечних перетворень, що розпочалася наприкінці 1980-х років.

Регіони, де здійснювалися дослідження, пов'язує їхній пограничний характер, передусім в адміністративному вимірі. У випадку Люблінського Полісся та Підкарпаття йдеться про східний кордон Польщі з Білоруссю та Україною, у випадку Західної Померанії — про західний кордон Польщі з Німеччиною. Крім суто фізичного виміру, в дослідженні цих територій неможливо не брати до уваги й інших невидимих кордонів, зокрема «фантомних»: ідеться про лінії розмежування колишніх державних утворень, як-от імперій, окупаційних зон, соціалістичних держав, що відчутні в культурному ландшафті та повсякденні мешканців цих територій і донині. Існує ще безліч ліній поділу, вони надзвичайно плинні та не завжди очевидні, бо виникають у стосунках між людьми за певних обставин. Досліджуючи «фантомні кордони», Беатріс Гіршгаузен осмислює їх «за аналогією з видіннями (з'явами) зниклих кораблів, що плавають поміж матеріальністю та ілюзією (фантомом). Поняття

Zowczak, Magdalena (red.). *W cieniu drzewa wiar. Studia nad kulturą religijną na pograniczach Slavicae Orthodoxae*. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2009; Eadem. *Antropologia pogranicza. Projekt i realizacja badań. Na pograniczu «Nowej Europy»*. *Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*. Pod red. M. Zowczak. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2010, s. 11–30; Buzalka, Juraj. *Nation and Religion: The Politics of Commemorations in South-East Poland. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia*. Bd. 14. Berlin: Lit-Verlag, 2007; Litak, Eliza. *Pamięć a tożsamość. Rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne wspólnoty w południowo wschodniej Polsce*. Kraków: NOMOS, 2014; Pasięka, Agnieszka. *Hierarchy and Pluralism. Living Religious Difference in Catholic Poland*. New York: Palgrave Macmillan, 2015 тощо.

“фантомних” кордонів (інколи ми також говоримо про “фантомні простори”, “фантомні території” чи “фантомні географії”) містить у собі цю дуальну матеріальну та фантазматичну природу. Це поняття також співвідноситься з т. зв. “фантомними болями” втрачених територій – за аналогією з людськими кінцівками»¹.

...Я пам’ятаю цю мить поміж мандрями й польовими дослідженнями, мить, коли я сиділа над річкою Буг на польському боці, за моєю спиною звучно лунали глибокі голоси дзвонів православного монастиря, а попереду, зовсім близько, виднівся трохи вищий лісистий берег сусідньої Білорусі. Дзвони віддзеркалювали живу тишу природи навколо, і в цій наповненій тиші я відчула невидиму Польщу – країну безлічі невидимих кордонів, людських історій, голосів, що промовляють до нас із минулого, з містечок-штетлів і синагог, із православних церков і греко-католицьких соборів, з римо-католицьких костелів, із протестантських кірх, із будинків меннонітів, євреїв, поляків, німців, лемків, бойків, українців, «тутейших» і всіх тих, хто волів не мати ідентичності, окресленої в певних термінах... Це була Польща, що ставала ледь видимою там, де зустрічаються й водночас тануть сірувато-сріблястим туманом над річкою кордони; це була та Польща, яку я полюбила всім серцем, яка так невловимо, так гостро нагадувала мені ту Україну, яка теж нині майже невидима. Тоді, над річкою Буг, між плинними течіями Заходу і Сходу, я зрозуміла, як важливо вчитися відчувати цю «невидимість», ці «фантомні» кордони, що проходять через життєві стежки кожної людини...

¹ Hirschhausen von, Béatrice. The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. Translated from the French by Natalie Bint. *L'Espace géographique*, Vol. 46, 2017/2, p. 97. URL: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0097--the-lessons-of-phantom-borders-the-vesti.htm.

Одна з історій, відображених у цій книжці, трапилася вже за кілька років після закінчення моїх досліджень, та й узагалі на іншому континенті, у США. Проте вона настільки вписувалася в задум і контекст того, про що я хотіла розповісти, й у структуру цієї книжки, що я вирішила додати її наприкінці, після всіх інших історій, які відбулися в Польщі.

Результати моїх досліджень опубліковані в наукових статтях¹ та дописах науково-популярного спрямування². Однак завжди було щось, що не вкладалося в рамки академічного тексту, виходило за його межі. Щось, що я лишала у своїх польових щоденниках, замальовках на папірцях, подорожніх нотатках у мандрівках зі сходу Польщі на її захід, з півдня на північ. Напівтони, натяки, жести, приховані емоції, які часом неочікувано вибухали, страхи, симпатія, любов – артикульовані й стишені. Крім того, було багато

¹ Buyskykh, Iuliia. Routes to the Roots: The Revival of Greek Catholic Sanctuaries in Eastern Poland. *Journal of Orthodox Christian Studies*, Vol. 4, Num. 1, 2021, pp. 69–91; Буйських, Юлія. Пошуки коріння, пам’яті і зцілення на польському Підкарпатті: міркування про етнографію прощ. *Антропологія релігії: порівняльні студії від Прикарпаття до Кавказу*. Уклад. К. Ваннер, Ю. Буйських. К.: Дух і літера, 2019, с. 219–270; Buyskykh, Iuliia. In Pursuit of Healing and Memories: Cross-Border Ukrainian Pilgrimage to a Polish Shrine. *Journal of Global Catholicism*, Vol. 3: Iss. 1, Article 4, 2019, pp. 64–98; Eadem. Confessional Communities as Communities of Memory: The Greek Catholics of Biały Bór and the Orthodox of Włodawa. *Catholic Religious Minorities in the Times of Transformation. Comparative Studies of Religious Culture in Poland and Ukraine*. Ed. M. Zowczak. Warsaw: Peter Lang, 2019, pp. 245–276; Eadem. Forgive, Forget or Feign: Everyday Diplomacy in Local Communities of Polish Subcarpathia. *Journal of Global Catholicism*, Vol. 2: Iss. 2, 2018, pp. 56–86; Eadem. Pomiedzy pamiecia a granica: Ukraińska pielgrzymka na Kalwarię Paclawska. *Etnografia Polska*, Vol. 60, 2016, pp. 43–62; Eadem. A Ukrainian Scholar in Poland: Notes in the Margins. *LUD*, Vol. 100, 2016, pp. 153–160.

² Буйських, Юлія. Подорожі польсько-українським пограниччям. З нотаток антрополога. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1948-yuliia-buiskykh-podorozhi-polsko-ukrainskym-pohranychchiam-z-notatok-antropoloaha>; Buyskykh, Julia. Off the Record. How Anthropologists can Learn from the Silences in Ukraine and Poland. *H-Ukraine*. URL: <https://networks.h-net.org/node/4555727/blog/khroniky/5923198/record-how-anthropologists-can-learn-silences-ukraine-and?fbclid=IwAR3tYPL7Fari4tNebFKcl-peDEVz4oLoGi5ZR4mf3SLkVQS2PSeThDLq0U>.